

Ангеліна Пономаренко

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ ЯК «ПРЕДТЕЧА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ» У РЕЦЕПЦІЇ ВІКТОРА УЖЧЕНКА

Жодне вагоме фразеологічне дослідження нині не можна уявити без аналізу та цитування праць Олександра Потебні. А Віктора Ужченка називають найчастіше цитованим автором у дисертаційних роботах із лексико-фразеологічної проблематики останніх десятиліть. До того ж, науковий шлях майбутнього засновника Луганської фразеологічної школи почався в Харківському університеті, з яким була пов'язана доля фундатора Харківської філологічної школи Олександра Потебні. Заглибленість у живомовну стихію, етимологічні розвідки з фразеології на загальнослов'янському тлі, увага до проблем лінгвокультурології, етнолінгвістики – не лише в цьому перегук наукових рецепцій «предтечі української фразеології» та відомого сучасного фразеолога.

В. С. Калашник у статті «Фразеологічна школа професора Віктора Ужченка в українському мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст.» (Лінгвістика, 2013, №1) стверджує, що ще кандидатська дисертація «Фразеологія творів Остапа Вишні» засвідчила вірність молодого лінгвіста науковим традиціям О. Потебні, яку він зберігав упродовж усього життя. Засновникові Луганської фразеологічної школи Вікторові Дмитровичу Ужченку, як зазначено в публікації С. П. Бибики «Пам'яті колеги» (Культура слова. – Вип. 73. – К., 2010), належить понад 200 статей, монографії, словники, підручники з української фразеології: «Українська фразеологія» (1990, у співавторстві з Л. Г. Авксентьєвим), «Східноукраїнська фразеологія» (2003), «Фразеологія української мови» (2007, у співавторстві з Д. В. Ужченком), «Образирідної мови» (1999), «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» (1997), «Фразеологічний словник української мови» (1998, у співавторстві з Д. В. Ужченком), «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» (2000 та ін. видання до 2005 року, у співавторстві з Д. В. Ужченком),

«Народження і життя фразеологізму» (1988) та ін. В одній із вищезазначених праць – підручнику «Фразеологія української мови» (автори В.Д.Ужченко та Д.В. Ужченко) – підрозділ має назву «О. Потебня як предтеча української фразеології». У цьому дослідженні зроблено спробу окреслити найважливіші точки дотику лінгво-філософського вчення О. Потебні до витоків української фразеології.

Проблема фразеологічного значення, так як і «досконалого» («неконфліктного») визначення фразеологічної одиниці, – одна з найскладніших не лише у фразеології, а й у мовознавстві загалом. Розмірковування над цими питаннями ми знаходимо й у працях О. Потебні, який, зокрема, подав дефініцію приповідки. На думку В. Ужченка, те, що засновник Харківської філологічної школи називав «приповідкою», «приказкою» чи «постійним сполученням слів», нині називається «фразеологізмом», «ідіомою», «фразеологічною одиницею» тощо. Приповідка, за визначенням О. Потебні, – це поетичний, тобто інакомовний, образ не складного зчеплення осіб і дій, а одного з елементів цього зчеплення, отже, окремо взятої особи, властивості, дії (ми б зараз сказали про фразеологію у вузькому розумінні). Приповідка (в оригіналі «поговорка» – «термін, штучно створений людьми книжними»), констатує вчений, – це «елемент байки чи прислів'я, що почасти походив із прислів'я і байки як рештка, згущення їх, почасти недорозвинувся до них» (Потебня А.А. Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1894. – С. 108 – 109).

У часто цитованій фразеологами праці «З лекцій теорії словесності: Байка. Прислів'я. Приповідка» відображені погляди О. Потебні на природу слова, його співвіднесення з думкою, успадкування внутрішньої форми від ширших контекстів до вужчих, а відтак – до слова. В. Ужченко акцентує на тому, що констатований «процес згущення думки» в ланцюгу байка – прислів'я – приповідка – слово, утворення приповідок безпосередньо з прислів'їв (*на похиле дерево кози скачуть – похиле дерево*) на багато років визначив домінуючий напрям при етимологізації численних ідіом-дериватем – від ширшого до вужчого контексту: *ложка дьогтю – ложка дьогтю в бочці меду; хапатися за соломинку, рятівна*

соломинка – потопаючий хапається за соломинку (О. Бабкін, М. Демський, Л. Скрипник та ін.). А. П. Коваль визначить це явище як «скорочення фразеологізмів (тих, що складаються з двох частин), унаслідок чого залишається лише перша частина як натяк, як знак фразеологізму з певним усталеним змістом». В. Д. Ужченко це назвав прийомом, пов'язаним зі зміною компонентного складу фразеологізмів (розширення компонентного складу фразеологічної одиниці, скорочення і заміна компонента фразеологізму іншим словом). Поняття «скорочення чи згущення прислів'їв» (Там само. – С. 111) на означення одного із шляхів утворення нових усталених висловів вживає і О. Потебня.

Українські приповідки приваблювали не лише Потебню-дослідника. Г. Їжакевич звернула увагу на те, що в епістолярному жанрі вчений послуговується українськими фразеологічними зворотами, зокрема *матері його ковінька; от знатимеш, як; згадайте у добру годину; щоб дома не журились; поминайте в добрий час*; експресивні усталені вислови органічно вплітаються у тканину його текстів.

О. О. Русов, що підготував до друку уривки перекладу «Одіссеї» українською мовою, знайдені в архіві О. Потебні, написав до них передмову, в якій зауважив, що, працюючи над перекладом «Одіссеї», О. Потебня робив виписки слів, виразів, речень (їх близько 2500), які могли б знадобитися для передачі назв предметів, дій, епітетів, означень, характеристик. Серед них – стійкі словосполучення, що вживаються в народній поезії (*гвалт зчинити, раду складати, у славу вбитися, неславу зложити, сльози роняти, словами мастити, жалю серцю завдавати* та ін.), які належать до української безеквівалентної ідіоматики. Значну увагу О. Потебня приділяв синонімічним засобам української мови, у яких одним із членів ряду чи обома були фразеологічні звороти (*аж страх розбирає – торопію, була до вподоби – подобалася, в душі замишляючи злеє – каверзуючи злеє у серці, добро замишляючи в серці – в думках до нього зичлива, світло згасила очей – позбавила світла* та ін.) і які б йому могли слугувати в перекладі «Одіссеї» українською мовою. До речі, цікаві приклади фразеологічних синонімів знаходимо у його праці «З лекцій теорії словесності: Байка.

Прислів'я. Приповідка», наприклад, про п'яного говорять: *у нього в очах двоїться, лика не в'яже, п'яний, як ніч, як земля* (Потебня А.А. Изъ лекцій по теоріи словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1894. – С. 109).

В. Ужченко підкреслює, що «етимологічна наука завдячує О. Потебні встановленням походження й історії багатьох конкретних фразеологічних одиниць». Проблема «життя й народження» фразеологізму була в колі наукових інтересів Віктора Дмитровича упродовж усього творчого шляху, свідченням цього є не лише однойменна книга (1988 року видання), а й численні публікації етимологічних розвідок про окремі усталені вислови на сторінках збірника «Культура слова» (детальніше див. згадану вище статтю С.П. Бибик). Докторську дисертацію В.Д. Ужченка «Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології» (1994) В. Мокієнко назвав «вагомим внеском у порівняльно-історичне дослідження слов'янської фразеологічної системи».

Спілкування людей протягом віків удосконалювало й удосконалює людську думку та мовну форму її вираження. Фразеологізми є свідченням того, як люди на основі здобутого досвіду прагнуть найлаконічніше й найточніше охарактеризувати взаємини людини з людиною та людини з природою. О. Потебня стояв біля витоків історичної фразеології; він розглядав мовні явища української мови в широкому контексті культури, духовного життя народу (звичаї, повір'я, обряди), хоч провідним для нього був генетично-історичний підхід до лінгвістичних фактів, у тому числі й фразеологічних. В.Д. Ужченко звертає увагу на те, що предметом історико-етимологічного аналізу у працях засновника Харківської філологічної школи стали приповідки різного ступеня метафоризації, структури, активності функціонування й жанрово-тематичних сфер, а саме: побажання (*полотном дорога, скатертю дорога*), народні уявлення (*люби-мене-непокинь – «назва лісового горішка», нечуйвітер – «маленька рослина, що росте так низько при самій землі, що не чує вітру»*), римовані примовки (*не тепер, так у четвер*), міфологічні образи (*хата на перелеті*), вербальні відшарування засобів

ворожіння (*чари на слід*), потужний шар українських паремій (*про вовка помовка, а вовк на дворі*).

Розвиткові фразеології у 70 – 80-ті рр. ХХ ст. притаманний комплексний підхід до аналізу мовних явищ із залученням лінгвістичних, історичних, фольклорних, етнографічних свідчень, установленням широких генетичних і типологічних паралелей. Усі ці складники новітньої наукової візії були уже певним чином відображені в працях О. Потебні. Українська етнофразеологія – як сукупність немотивованих фразем, що співвідносяться зі сферою народної духовної культури, і як відповідний напрям лінгвістики – не лише спирається на пареміологічні зібрання М. Номиса, І. Франка, М. Пазяка та ін., на українські фундаментальні фразеологічні словники, але й на теоретичні ідеї О. Потебні, якими «вона вже з минулого століття живиться» (В. Ужченко).

Увага до етнокультурного змісту українського фразеотворення та фразеосемантики проектує фразеологічні студії В. Ужченка на більш детальний аналіз наукового доробку Олександра Потебні, особливо в аспекті динамічної взаємодії пісенно-народної та уснорозмовної фразеології. Як відомо, О. О. Потебня прагнув вивчати народну пісню органічно, знав напам'ять багато народнопісенних мелодій, робив тонкі спостереження щодо мови українських народних пісень, які знаходимо в його лінгвістичних працях (детальніше див. книгу В.Ю. Франчук «Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя й наукової діяльності. – К., 2012).

У полі зору сучасної лінгвокультурології дослідження кореспонденції мови й культури в їх синхронній взаємодії (В. Телія), в контексті панхронії (розгляду мовних явищ як універсальних, позачасових, притаманних мові загалом), домінування ідеї культурної трансляції, колективної культурної відтворюваності і культурної трансформації. Внутрішня форма слова для лінгвокультурологів, які вивчають становлення народного світогляду з метою реконструкції національно маркованої «мовної картини світу», має виняткову вагу. На думку О. Потебні, який у внутрішній формі слова бачив його образ, слово постає в результаті творчості людини, так само, як і прислів'я чи приповідка. Стійкий образ і уявлення,

маніфестовані у фразеологічних одиницях, коферентні стійким уявленням, що виражені в текстах (літературний, філософський та інші типи дискурсу), метатекстах (міфи), а також у ритуалах, соціальних стратегіях і практиках (Н. Брагіна «Соціокультурні конструкти у мові» (2006)). Формою інтерпретації культурного в мові є не тлумачення, а «культурний коментар», зокрема «коментування фразеологічних одиниць як цитат». В. Ужченко зауважує, що чи не найбільше в цьому має значення встановлення зв'язку між різними реаліями. Ось тільки невелика частка такого зв'язку як ствердного, так і вербально заперечного у працях О. Потебні: світлого різдвяного вогню і врожаю, свічки й грому, звичаю «кликати плуга» і врожаю, зближення божества грому з ведмедем, мислі (бистої) і оранки («Виорала дівчинонька мисленьками поле»), кування і шлюбу, плуга й родючості землі, золота й світла, мощення мостів і чекання («Ой мостіте мости з зеленої брости! Сподівалась свого батенька та до себе в гості»), сонця й вола («Лисий віл усіх людей з'їв, чорна корова усіх людей поколола»; день – віл, а ніч – корова). У наведених прикладах демінутивні компоненти увиразнюють значення висловів шляхом внесення до їх семантичної структури експресивних сем. О.О. Потебня звернув увагу на випадки вираженого поширення експресії, пов'язаної із суфіксами суб'єктивної оцінки, на всі деталі висловлювання: «Відрізняючи об'єктивну зменшеність чи збільшеність від пестливості тощо, у якій виражається особисте ставлення мовця до речі, можна думати, що в останньому випадку настрої, виражений у пестливій формі назви речі (відносного суб'єкта), поширюється тією чи іншою мірою на її якості, якості її дій та інші речі, пов'язані з нею. Це і є узгодження в уявленні» (цит. за Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972. – С. 101).

Національно-культурна інформація, акумульована у фразеології, є різнорівневою (належною до концептуального, вербального та інших рівнів). У статті «Семна структура концепту і фразеотворення» (Служитель фразеологічної музи: [зб. наук. статей]. – Луганськ, 2006) В.Д. Ужченко зазначає, що зміст концепту як ментальної сутності визначається всією розмаїтістю контекстів уживання й залежить від світоглядних

домінант, і наводить аргументи на користь того, що О. Потебня заклав основи концептуального аналізу й напрямку, який ми нині називаємо лінгвокогнітивістичним.

Фразеографічна розробка ареальної ідіоматики, якій В.Д. Ужченко присвятив не одне десятиліття своєї наукової праці, була спрямована на вивчення культурно наснажених ареальних усталених висловів як «конкретного вияву культурно-національної фразеологічної картини світу окремого регіону» (С.Бибик) і фіксування їх у словниках. І в цьому видатний луганський фразеолог лишався вірним традиціям О. Потебні, адже прагнув «вписати зібраний мовний матеріал до фразеологічного поля всеслов'янських однорідних мовних об'єднань, ... дослідивши зв'язки між матеріальним світом і духовною культурою» («Східноукраїнська фразеологія», 2003).

Ретельний добір української фразеології для своїх досліджень, глибокий її аналіз і непереморне прагнення «пояснити все непояснене» – саме цим пройняті студії О. Потебні про «приповідку» (фразеологічну одиницю) загалом і про українську зокрема. Це дало підстави Вікторові Ужченку назвати О. Потебню «предтечею української фразеології».

Наталія Мех

ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ О. О. ПОТЕБНІ Й ГУМАНІТАРИСТИКА XIX – XXI СТОЛІТЬ

У другій половині XIX ст. в Україні поширювалися ідеї західних філософів, зокрема І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга. Доступними стають роботи В. Гумбольдта, що мали вирішальне значення для формування наукових поглядів О. О. Потебні. Він вивчає романтичну систему німецького філософа, асоціативну психологію І. Гербарта, Г. Лотте, психологічне мовознавство Г. Штейнтала, об'єднує їх, що й дозволило виступити йому фундатором нового напрямку в мовознавчій науці.

Важливою ланкою в розвитку української науки була «філософія мови» Олександра Потебні. Свої наукові